

**GÖYÇƏ MAHALINDA YAŞAYAN
AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI
VƏ SOYQIRIMININ MƏNBƏŞÜNASLIĞI****BƏXTİYAR ƏHMƏDOV***AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutu, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi**E-mail: emlak2017@mail.ru*

Rusiya tərəfindən Cənubi Qafqazın işğalı siyasətinin reallaşdırıldığı XIX əsrin əvvəllərindən etibarən çar hökuməti tərəfindən başladılan, daha sonra onun varisi Sovet hökuməti tərəfindən daha qəddar üsullarla davam etdirilən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd, milli mənafeələrimizin tapdanması, tarixi sərhədlərimizin kobudluqla dəyişdirilməsi kimi məqsədyönlü, ardıcıl və planlı şəkildə həyata keçirilən siyasətin mühüm tərkib hissəsi kimi Qərbi Azərbaycanda Göyçə gölü ətrafında, İrəvan bölgəsində yaşayan azərbaycanlı türk əhalinin öz yerlərindən didərgin salınması, onlara qarşı zorakı deportasiya və soyqırım siyasətinin həyata keçirilməsi məsələlərinin araşdırılması öz aktuallığını və əhəmiyyətini vətən tarixşünaslığında qorumaqdadır.

Erməni millətçi dairələri və onları himayə edən böyük dövlətlərin mürtəce qüvvələri tərəfindən mərhələli şəkildə 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1994-cü illərdə həyata keçirilmiş kütləvi qırğınlar, soyqırımlar əslinə Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı yönəlmiş total miqyaslı etnik düşmənçilik siyasətinin tərkib hissəsidir və hələ də davam etməkdədir. Bu siyasətin əsl mahiyyətini anlamaq və dürüst nəticə əldə etmək zərurəti problemin tarixi köklərini, gedişini döndə-döndə, dərin həssaslıqla araşdırmağı vacib məsələ kimi ortaya çıxarır.

Problemin mənbəşünaslıq bazası olduqca genişdir. Bura Rusiyanın, Türkiyənin və Azərbaycanın arxivlərindən əldə edilmiş materiallardan tutmuş, XIX-XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan müxtəlif məcmuələrə, icmallara, mətbuat orqanlarının məlumatlarına, hadisələrin müasirlərinin məlumatlarına və s. qədər geniş mənbələr daxildir.

Erməni vilayətinin xəzinə əmlakı və gəlirləri üzrə idarəsinin keçmiş sədri, Rusiya imperator dəftərxanasında məsləhətçi işləmiş İ.Şopen tərəfindən qələmə alınmış "Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövründə Erməni vilayətinin vəziyyəti" adlı əsəri [18] Göyçə gölü ətrafı ərazilərinin XIX-XX əsrin əvvəllərindəki real vəziyyətinin öyrənilməsi

baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Altı hissədən ibarət olan bu əsər hər nə qədər Rusiya imperiyasının böyük hegemonçuluq siyasətinə, müstəmləkəçilik mənafeyinə uyğun şəkildə yazılmış olsa da, XX əsrin əvvəllərində Göyçə gölü ətrafı ərazilərin daxil olduğu İrəvan əyalətinin coğrafi və topoqrafik vəziyyəti (sərhədləri, dağları, su hövzələri, torpaqları), siyasi vəziyyəti və inzibati bölgüsü, idarəçilik sistemi, əhalisinin say və sosial tərkibi, dini inancları, burada yerləşən məscid, monastr və kilsələr, təbii sərvətləri, əhalisinin məşğuliyyəti, dövlət vergiləri və s. haqqında geniş məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Rusiya hakimiyyəti dövründə İrəvan əyaləti 4 dairədən – İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdərabad təşkil olunmuşdu. İrəvan dairəsinə Göyçə, Dərəçiçək, Qırxbulaq mahalları, Şərur dairəsinə Şərur, Gəməbasar, Vedibasar, Zəngibasar mahalları, Sürməli dairəsinə Sürməli, Dərəkənd-Parcanis mahalları, habelə Gəməbasar, Vedibasar mahallarının Araz çayının sağ sahilinə daxil olan əraziləri, Sərdərabad dairəsinə isə Səədli, Talın, Seyidli-Axsaxlı, Sərdərabad, Körpübasar, Abaran mahalları daxil idi [18, 447]. Şopen öz əsərində bəhs olunan dövrdə əyalətin əhalisinin ümumi sayının 115 155 nəfərdən (20 920 ailə) ibarət olduğunu bildirir. Onlardan türk-müsəlman əhalisi 49875 nəfər (9196 ailə), yerli ermənilər 20073 nəfər (3498 ailə), İrandan köçürülən ermənilər 23568 (4559 ailə), Türkiyə ərazisindən köçürülən ermənilər isə 21639 nəfər (3674 ailə) təşkil edirdi [18, 635-638]. Bu dövrdə İrəvanda provoslav və qriqoryanlara aid 6 kilsənin (Pyotr və Pavel, Müqəddəs Yekaterina, Müqəddəs Sergey, Müqəddəs Georgi, Müqəddəs İohann, Müqəddəs Apostol Anania), müsəlmanlara aid 10 məscidin (Zalı xan, Novruzəli bəy, Sərtip xan, Hüseynəli xan, Hacı İmamverdi, Hacı Cəfərbəy və d. 4 məscid) olduğu bildirilir [18, 686-687]. Hər iki fakt sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər Göyçə ətrafı ərazilərin əhalisinin mütləq çoxluğunu Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Göründüyü kimi Rusiya işğalından sonra bölgəyə İrandan və Türkiyədən çoxsaylı erməni ailələri köçürülmüş,

əyalətin bütün yararlı torpaqları onların ixtiyarına verilmiş, azərbaycanlı əhali diskriminasiyaya məruz qalaraq bu ərazilərdən sıxışdırılmış və nəticədə etnik-demoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişmişdir. Məsələn Qafqaza aid məlumatlar toplusunda İrəvan quberniyasında məskunlaşan əhali haqqında məlumatlar əks olunub. Həmin məlumatlardan bəlli olur ki, XX əsrin əvvəllərində quberniya əhalisinin ümumi sayı 538730 nəfər idi. Onlardan 11918 nəfər (2551 ailə) İrəvan şəhərində, 84174 nəfər (11457 ailə) İrəvan qəzasında, 83039 nəfər (11109 ailə) Eçmiədzin qəzasında, 58487 nəfəri (7 630 ailə) Sürməli qəzasında, 51791 nəfər (6886 ailə) Şərur-Dərələyəz qəzasında, 19976 nəfər (3118 ailə) Aleksandropol şəhərində 87639 nəfər (9943 ailə) Aleksandropol qəzasında, 5363 nəfəri (804 ailə) Yeni Bəyazid şəhərində, 67799 nəfər (7489 ailə) məskunlaşmışdı. Yerdə qalan əhali Naxçıvan və Ordubad qəzalarında yaşayırdılar [17, 86-87].

Rusiya İmperiyası “Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin xəbərləri” adlı illik məcmuələrdə XIX-XX əsrin əvvəlləri dövrü üçün Göyçə gölü hövzəsi haqqında geniş məlumatlar əks olunub [14]. A.Y.İoakimovun məcmuədə əks olunan məqaləsində göstərilir ki, Türkiyənin Qars və Ərzurum vilayətlərindən köçürülən ermənilər tərəfindən keçmiş Gümrü kəndinin yerində imperatriça Aleksandra Feodorovnanın şərafinə Aleksandropol şəhər-qalası inşa edildi [16, 1-2]. “1900-cü ildə Qafqazda geodeziya və topoqrafiya işləri” adlı məqalədə İrəvan quberniyasının İrəvan və Yeni Bəyazid əyalətlərinə dair təsvirlər var. Həmin məlumatlarda Göyçə gölü ətrafı kəndlərin əksəriyyətinin erməni kəndləri olduğu, yalnız Məzrin düzünün cənub-şərq qurtaracağına doğru bir neçə türk-müsəlman kəndinin olduğu, topağın münbitliyi və məhsuldarlığı sahəsində bu ərazilərdə əhalinin kifayət qədər varlı yaşadığı, bölgəyə Türkiyədən çoxlu erməni ailələrin köçürüldüyü bildirilir [13, 210-211]. Bu isə onu göstərir ki, cəmi bir neçə on il ərzində çar hökumətinin etnik təmizləmə siyasəti öz bəhrəsini vermiş və bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar öz yurdlarından didərgin salınmışlar.

Məcmuədə diqqətçəkən maraqlı məlumatlardan biri Göyçə gölünün adının necə yaranması haqda xalq arasında gəzən deyimdir. Guya bir gün hökmdar Teymur Məlik Mənüçöhrdən var-dövlətinin nə qədər olduğunu soruşur. O da cavabında bildirir ki, “hökmdar sağ olsun, mənim var-dövlətim o qədər

çoxdur ki, bütün Məzrin düzünü (Göyçə ətrafı torpaqları) kətan yağı ilə suvara bilərəm”. Bunu eşidən Teymur heyrətlə “çox gözəl (çox göyçək)” deyər qışqırır və elə o zamandan da Yeni Bəyaziddəki göl ətrafları ilə birgə Göyçə adlanır [14, 80-81].

Məcmuədə Alagöz yaylağı və Araz çayı arasındakı torpaqları əhatə edən Göyçə əhalisinin etnik tərkibinə də toxunulur: “Bu ərazinin əhalisi etnik tərkibinə görə çox müxtəlifdir. Cənub-qərbdə əksərən ruslar (provaslavlar, molokanlar, duxoborlar) və ermənilər, şimal-şərqdə ermənilər, gürcülər, yunanlar və türklər yaşayır. Ruslar taxılçılıq, bağçılıq, çarvadarlıqla, digər əhali qrupları isə əvvəlki kimi əkinçilik və bağçılıqla məşğul olur” [14, 48].

Qafqazın mülki işlər üzrə rəisi general-adyutant knyaz Dondukov-Korsakovun tapşırığı əsasında E.Veydenbaum tərəfindən hazırlanan Qafqaza dair soruq kitabçasında Qafqaz vilayətinin sərhədləri, məkan və inzibati bölgüsü, oroqrafiyası (iqlim və relyef xüsusiyyətləri), hidroqrafiyası, dəniz, göl və çayları, irriqasiya sistemləri, əhalisinin sosial və etnik tərkibi nəzərdən keçirilib. Kitabçada əks olunan məlumatlara görə, Qafqaz vilayətində ermənilər əsasən İrəvan quberniyasında məskunlaşmışlar və burada onlar əhalinin 52%-ə qədərini təşkil edirlər [11, 78]. Lakin, müəllif də təsdiq edir ki, “heç də bütün Qafqaz erməniləri buranın yerli əhalisi deyil. Rusiya hakimiyyətinin himayəsi ilə bir neçə dəfə Türkiyə və İran ərazisindən buraya erməni ailələri köçürülmüşdür. 1828-ci ildə İranla müharibə başa çatdıqdan dərhal sonra bu əraziyə 40 000 erməni köçürülmüşdü. Hökumətin himayəsi ilə əllərində böyük kapital cəmləşdirən ermənilər vilayətin bütün ticarət və sənayesini inhisara alaraq əkinçi əhalini iqtisadi asılılıqda saxlayırlar” [11, 78].

Qeyd olunan dövrdə Zaqafqaziya vilayətinin dövlət kəndlilərinin sosial- iqtisadi vəziyyətini və etnik tərkibini öyrənmək üçün materiallarda əks olunan V.A. Parviçkavoya [15] məxsus tədqiqatlarda bütövlükdə İrəvan quberniyası əhalisinin sayı, dini tərkibi, torpaq təminatı, xəzinəyə məxsus meşə torpaqları, yaylaq və qışlaqlar, əhalinin ödədiyi torpaq töycüsü, ev heyvanlarının sayı və s. məsələlərə toxunulub.

Mövzu araşdırılarkən Azərbaycan Respublikasının müxtəlif arxivlərində olan İrəvan quberniyasında Azərbaycan türklərinin soyqırımı ilə bağlı çox miqdarda rəsmi sənədlərdən istifadə edilib.

Bəlli olduğu kimi, 1918-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin

rəhbərliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olundu. Müsəlman Milli Şurası real siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq 1918-ci ildə may ayının 29-da keçirilən iclasında İrəvanın siyasi mərkəz kimi Ermənistana verilməsi haqqında qərar qəbul edir. Dövrün arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, İrəvan müsəlman Milli Şurası bu qərara dərhal etiraz edir. İyunun 1-də keçirilən Milli Şuranın iclasında Şuranın İrəvandan olan üzvləri Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rizayev və Nərimanbəy Nərimanbəyov yazılı surətdə bu qərara etiraz edirlər. Milli Şura İrəvanda baş verən mürəkkəb siyasi hadisələri yerində öyrənmək üçün nümayəndə heyəti göndərməyi qərara alır [4].

Milli Şuranın iyunun 13-də keçirilən iclasında ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar barədə İrəvandan gələn xəbərlər müzakirə olunur. İrəvan quberniyası ərazisindən didərgin düşənlərin sayının 150 min nəfərə çatdığı, ermənilərin 206 kəndi dağıtdığı bildirilir. Milli Şura İrəvan Quberniyasında qaçqınlara maddi yardım göstərmək üçün nümayəndə göndərməyi qərara alır. Həmçinin İrəvan quberniyası ərazisində olan türk qoşunları komandanlığından xahiş edilmişdir ki, qaçqınların öz yerlərinə qayıtması üçün erməni hökumətinə təsir göstərsin [3].

Göründüyü kimi, İkinci Dünya müharibəsindən sonra, xüsusilə də “soyuq müharibə” dövründə Moskva xaricdən müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin yaşamaq üçün ölkəyə gəlməsinə önəm verir, bu prosesdən guya sosializm sisteminin üstünlüyünün təbliğ olunması üçün istifadə edirdi. Ermənilər bu məqamdan istifadə edərək guya xaricdən çoxlu sayda erməninin Ermənistana gəlmək istəməsi və onların yerləşdirilməsi üçün ərazilərin kifayət etməməsi və bunun üçün də oradan azərbaycanlıların çıxarılıb Azərbaycana göndərilməsinin zəruriliyi haqda Moskva rəhbərliyi qarşısında məsələ qaldırdılar. Moskva dərhal bu planla razılaşdı və 1947-1953-cü illər ərzində 100 mindən artıq azərbaycanlı əsrlərlə yaşadıkları yurdlarından deportasiya edildilər. Deportasiya edilən azərbaycanlıların yerinə xaricdən 90 mindən artıq erməni köçürüldü. Bununla “Ermənistan” deyilən ərazilərdə ermənilərin sayının əsasən kənardan köçürülmə ilə artırılması ənənəsi davam etdirilirdi. Köçürülən ermənilərin əksəriyyəti şəhərlərdə məskunlaşdılar, azərbaycanlıların zorla çıxarıldığı kəndlərin isə xeyli hissəsi boş qaldı. Əsas məqsəd xaricdən gələn ermənilər üçün yer hazırlamaq deyil, azərbaycanlıları oradan çıxarmaq idi. Bu proses Sovet imperiyası dövründə müxtəlif adlar al-

tında davam etdirilmişdir.

1919-cu il 9 sentyabr tarixdə Azərbaycanın İrəvanda İctimai İşlər Nazirliyinin təmsilçisi T.Makinski-nin Azərbaycan İctimai İşlər Naziri V.V.Klenevskiyyə göndərdiyi raportda qeyd olunur: “Erməni qətlialmlarından qaçdıqları səbəbilə acınacaqlı vəziyyətə düşən müsəlmanların öz kəndlərinə dönə bilmədiklərinə görə çox sıxıntılı günlər yaşadıkları və hətta aclıqdan ölənlərin olduğu, qış aylarında bu ölümlərin artacağı, sağlamlıq probleminin olduğu, İrəvan, Eçmiədzin, Novo Bəyazid, Sürməli, Zəngəzur əyalətləri başda olmaqla, bu bölgələrə təcili olaraq qida və sağlamlıq yardımının çatdırılması haqqında göndərilən raport”. 09.09.1919 BCA. 930 01.2-31-3 [7].

Digər bir rəsmi müraciətdə isə deyilir: İrəvan müsəlmanlarının qorunma istəkləri. İrəvanın müsəlman cəmiyyəti İdarə Təşkilatının rəhbəri T.Makinski-nin Azərbaycan hökumətinin rəhbərinə və Xarici İşlər Nazirinə İrəvanda müsəlmanların müdafiəsi üçün aktiv fəaliyyətə keçilməsini istəyən müraciəti. 18.01.1919 BCA. 930 01.4-60-1[5].

Ermənilərin İrəvanda müsəlmanlara qarşı hücumları

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik təmsilçi yardımçısı Vəkilovun Müttəfiq Dövlətlər Yüksək Komissarı Haskelə göndərdiyi, ermənilərin İrəvan bölgəsi müsəlmanlarını silah gücüylə öz idarəsi altına almağa çalışdıqları, bu məqsədlə erməni əsgəri birliklərinin müsəlman kəndlərinə hücumlar tərtib edərək oraları yıxdıqları, yüzlərcə insanı mültəci vəziyyətinə saldıqları, bu hücumların və qətlialmların bir an əvvəl durdurulması tələbini bildirən teleqraf. 30.12.1919 BCA. 930 01. 4-56-5 [2].

Ermənilərin əsir aldıkları müsəlman qadın və qızların azad edilmələri üçün müttəfiq dövlətlərin ordu komandanlığı ilə görüşülməsi barədə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik təmsilçi yardımçısı F.Vəkilovun Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinə göndərdiyi yazı. Yazıda ermənilər tərəfindən əsir alınmış zorla İrəvana aparılan müsəlman qadın və qızların çirkin və alçalıcı hərəkətlərə məruz qaldıklarını general Biçə anladılmasından sonra general Biçin İrəvanda olan müttəfiq dövlətlərin ordu komandanlığına bir teleqraf göndərərək əsirlərin azad edilmələrini əmr etdiyi bildirilir. 31.03.1919 BCA. 930 01.4-64-1 [6]. Bu rəsmi sənədlərdən də göründüyü kimi, 1919-cu ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı vəhşi hərəkətləri davam etməkdə idi.

XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan dövrü mətbuat da ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınları işıqlandırmaq baxımından mühüm rol oynayır. 1904-1905-ci illərdə Ə. Hüseyinzadə və Ə. Ağayevin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Həyat” qəzetinin demək olar ki, bütün nömrələrində Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Şuşa və s. kimi azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərdə törədilən erməni vəhşilikləri haqqında adıçəkilən bölgələrə göndərilən qəzet müxbirlərin məlumatları əks olunub [9].

Ə. Ağayevin “Həyat” qəzetində nəşr olunan məqaləsində ermənilərin müsəlman millətinə etdiyi böhtanlardan bəhs edilir. Ermənilərin uydurmalarına görə guya müsəlmanlar ermənilərin boynunda bir yük olaraq onların geri, cəhalətə çəkir, inkişaf etməyə qoymur. Müəllif bütün bunların böhtan olduğunu söyləyərək göstərir ki, bir çox illər ermənilər daim gürcülərin, müsəlmanların tərəqqi və inkişaf etməsini istəməmişlər, çünki onlar özləri Qafqazda ağalığ etmək iddiasındadırlar. Buna görə onlar “Həyat” qəzetinin nəşrini hay-küylə qarşıladılar. “Tifliski listok” və “Mşaq” qəzetləri bar-bar bağırırdılar ki, “Həyat” qəzeti islamlaşdırmaq siyasəti aparır. Bununla onlar millətimizi rus hökumətinin gözündən salmaq siyasəti yeridirdilər. “Mşaq” son nömrələrinin birində yenə bir iftira söyləyir: “Guya neçə gündür Qarabağ müsəlmanları ermənilərlə ona görə vuruşur ki, Ə. Ağayev bu günlərdə Şuşada olmuş və müsəlmanları ermənilərə qarşı qətləmlərə təhrik etmişdir” [1].

1918-1920-ci illərdə nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetində də İrəvan müsəlmanlarının soyqırımı ilə əlaqədar bir çox materiallar dərc edilmişdir. Qəzetdə Gəncə qəzasının dağlıq hissəsinin 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisinin müvəkkili İsmayıl Sultanov Gəncə qəza rəisinə ünvanladığı 1919-cu il 22 aprel tarixli məlumatında yazırdı: “Aprelin 13-dən etibarən Ararat respublikasının qoşunları Yeni Bəyazid qəzasının Göyçə rayonundakı müsəlman kəndləri üzərinə hücum etmişlər. Onların məqsədi müsəlman-türk əhalini həmin ərazidən qovub çıxartmaq olmuşdur. Ermənilərin hücumları nəticəsində bölgənin 60 mindən çox əhalisi olan 22 kənd dağıdılmış və yandırılmışdır... Ermənistan Respublikası öz məqsədinə çatmışdır, artıq Göyçə rayonunda müsəlman qalmamışdır. Yeni Bəyazid qəzasının 84 müsəlman kəndi məhv edilmişdir ki, onlardan da 22-si aprelin 13-20-si arasında dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Baş Şorça, Ayaq Şorça, Ağ-

kilsə, Zəd, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Canəhməd, Kəsəmən, Başkənd, Bala Məzrə, Böyük Məzrə və digər kəndlərdə 15 min evin əhalisinin mal-mülkü talan edilmiş və ermənilərə qismət olmuşdur [8]. Həmçinin qəzet həmin faciə barədə ətraflı məlumat verərək ürək ağrısıyla bildirmişdi: bədbəxt müsəlman əhalisi erməni qoşunlarının top atəşi altında amansızcasına öldürülür. Erməni hökuməti öz müsəlman təbəələrinin heç bir xahişinə, yalvarışına baxmayaraq vəhşicəsinə onları qırır. Erməni qoşunlarının əlinə keçən müsəlmanlara daha ağır işgəncələr verilir, uşaqları, qadınları və qocaları ağılasığmaz işgəncələrlə öldürür, cavan qadınlara və qız uşaqlarına isə dəyməyib əsir götürürlər. Erməni quldurları qırğından xilas olub qaçan müsəlman əhalisini izləyib öldürürdü. Göyçə, qırğından xilas olan əhalinin çox bir qismi Gəncə qəzasının ərazisinə pənah gətirir, başlarına açılan soyqırımını da-nışırırdılar.

Beləliklə, tarixi mənbələr aydın göstərir ki, bu dövrdə Ararat respublikası Göyçə rayonunda bütün müsəlman kəndlərini məhv etmişdi. Yeni Bəyazid qəzasında isə 84 müsəlman kəndi bütünlüklə dağıdılmış, əhalisi amansızcasına qırğına məruz qalmışdı.

Azərbaycan qəzetinin digər saylarında da 1918-ci il qırğınları haqqında məlumat verilmişdir. İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart ayınadək dağıdılmış və tərk edilmiş müsəlman kəndlərinin siyahısında quberniyada 15 155 təsərrüfatı təmsil edən 199 kənd (10 0626 nəfər) göstərilmişdi. İrəvan hadisəsi Seymin 1918-ci il 5, 7, 19, 20 fevral iclaslarında müzakirə olunduqdan sonra, vəziyyəti öyrənmək üçün oraya nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Təhqiqat zamanı nümayəndə heyəti İrəvan vilayətində 211 türk kəndi və 100 min nəfərə qədər əhalinin məhv edildiyini müəyyənləşdirmişdi. 1918-ci ilin yanvar ayından başlamış, ta türklər İrəvan quberniyasına gələnə qədər, erməni-daşnak qoşun birləşmələri İrəvan quberniyasında 300-dən çox müsəlman kəndini dağıtmış, 100 minlərlə türk mənşəli xalqları xüsusi amansızlıqla qətlə yetirərək soyqırımı törətmiş, müsəlman əhalisinin əmlakını soyğunçuluq və quldurluq yolu ilə talan etməklə ağır cinayətlər törətmişlər [12].

Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan bölgəsindən deportasiya olunması prosesi müasir dövr mətbuatında da geniş surətdə işıqlandırılmışdır. Bu barədə “Vətən səsi” qəzetində çap olunan məqalədə yazılır: “1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Ermənistan ərazisində milli münasibətlərin kəskinləşməsi üzün-

dən bir sıra rayonlarda qarət, yangın və ictimai qayda-qanuna zidd olan digər hallarla müşaiyət olunan kütləvi iğtişələr baş vermişdir... Bu hərəkətlər nəticəsində 21 nəfər öldürülmüş (20 azərbaycanlı və bir erməni), 4 nəfər sonradan ölümlə nəticələnmiş ağır bədən xəsarəti almışdır. Qətl hadisəsi üzrə 8 cinayət işi və zərərçəkənlərin ölümü ilə nəticələnmiş ağır bədən xəsarəti üzrə dörd işin istintaqı başa çatdırılaraq məhkəməyə göndərilmişdir. Əliyəvlər barəsindəki cinayət işinə bəraət qazandırıcı əsaslar üzrə xitam verilmişdir, belə ki, istintaq bu qənaətə gəlmişdir ki, onun Mirzoyanı öldürməsi son zəruri müdafiə həddindən baş vermişdir. Bu qəbildən məhkəməyə göndərilən üç qətl və ağır bədən xəsarəti yetirilməsi üzrə iki cinayət işi üzrə günahkarlar müxtəlif müddətlərdə azadlıqdan məhrum edilmişlər. Bir neçə cinayət işi əlavə istintaqa qaytarılmışdır. Ermənistan Prokuroruna tapşırılmışdır ki, bu işlər üzrə aparılan istintaqın tamlığını və obyektivliyini yoxlasın, onun başa çatdırılması üçün tədbirlər görsün. Günahkarların müəyyənləşdirilməsi üzündən istintaqın xitam verilmiş işləri araşdırmaq və istintaqı təzələmək məsələsinin mümkünlüyünü öyrənmək tapşırığı da verilmişdir. Ermənistan məhkəmələrinə milli niyyətə zəminində baş vermiş 91 müttəhim barəsində cəmisi 53 cinayət işi göndərilmişdir. 48 iş üzrə 82 nəfər mühakimə olunmuş, onlardan 30 nəfər müxtəlif müddətdə azadlıqdan məhrum edilmişdir. SSRİ Prokurorluğu cinayətlərin açılmasına nəzarət edir və zəruri kömək göstərir” [10].

Qafqaz canişini Baş İdarəsinin Arxivində toplanmış materiallar da XX əsrdə Göyçəgölü ətrafı ərazilərdə baş verən ictimai-siyasi proseslər, ermənilərin bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri cinayətlər haqqında müəyyən məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Məsələn, general-mayor Lazerev Qafqaz qoşunlarının komandanı Knorringə göndərdiyi raportunda göstərirdi ki, Pəmbək əyalətinin 14 kəndindən təxminən 5-6 min əhali bölgəni tərk edərək İrəvan xanlığı ərazisinə sığınmışlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ağayev Ə. *Böhtan və iftiranın intihası. (qarələrımızdən əfvi xahiş edirik). 23 iyun 1905 №-14.*
2. ARDA, 897-1-38.
3. ARDA, fond 970, siy 1, iş 6, v.1
4. ARDA, fond 970, siy 1, iş 1, v.52.
5. ARDA, 970-1-15.
6. ARDA, 970-1-54.

7. ASPGHDA. 277- 2-58

8. «Azərbaycan» qəzeti. 17 may 1919-cu il.

9. «Həyat» qəzeti. 1905-1906-cı illər. Müxtəlif nömrələr.

10. Həsənlı H. “Faciələrin xronikası yaradılmadı” məqaləsi, “Vətən səsi” qəzeti, 1 avqust 1991-ci il.

11. Вейденбаум Е.Г. Путеводитель по Кавказу. – Баку: Хатун Плюс, 2010. - 422с.

12. Газ. «Азербайджан», №205, 1919.

13. Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Том XIV. 1901.

14. Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества. Том 13. 1900 год. № 2-7.

15. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т. 1: Вып. 3; Экономический быт гос. крестьян северо-восточной части Кутаисского уезда; Экономический быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда Эриванской губернии / Исслед.: Ф.Т. Маркова, А.В. Парвицкого. Тифлис: Тип. А.А. Михельсона, – 1885. – с. 209-381 (840 с.).

16. Палео-географические заметки о бывшем селении Гюмри. Известия Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Том XV. 1902.

17. Сборник сведений о Кавказе. Том V, изданный под редакцией Главного Редактора Кавказского Статистического Комитета Н.Зейдлица. Тифлис: 1879, 491 с.

18. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. – Санкт-Петербург: В тип. Имп. Акад. наук, 1852. 1232 с.

XÜLASƏ

Məqalədə Rusiyanın Cənubi Qafqazın işğalından sonra çar hökumətinin, sonra isə onun varisi olan Sovet hökuməti tərəfindən daha qəddar üsullarla davam etdirilən Azərbaycanın ərazisi bütövlüyünə qəsd, milli mənafelemizin tapdanması, tarixi sərhədlərimizin kobudluqla dəyişdirilməsi, ardıcıl və planlı şəkildə həyata keçirilən məqsədyönlü siyasətin mühüm tərkib hissəsi kimi Qərbi Azərbaycanda Göyçə gölü ətrafında, İrəvan bölgəsində yaşayan yerli azərbaycanlı türk əhalinin öz yerlərindən di-

dərgin salınması, buraya köçürdükləri erməni hayların xeyrinə onlara qarşı törətdikləri zorakı deportasiya və soyqırımı siyasətinin həyata keçirilməsi məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: *Göyçə mahalı, ermənilərin köçü, kütəlvə qırğınlar, Ararat respublikası, soyqırımları, deportasiyalar.*

Bakhtiyar Akhmedov

Leading researcher at the Institute of History named after A.A. Bakikhanov of ANAS

**SOURCE STUDY OF THE DEPORTATION AND GENOCIDE OF AZERBAIJANIS LIVING IN THE GEOYCHI DISTRICT IN THE XX CENTURY
SUMMARY**

The article examines the actions of the Russian tsarist government, as well as its successor - the Soviet government after their occupation of the South Caucasus, which continued to change the territorial integrity of Azerbaijan with more brutal methods, grossly trampling on our national interests, changing our historical borders, as an important component of a targeted policy, consistently and systematically implemented in Western Azerbaijan in favor of the Armenians resettled here, highlighted the issues of oppression of the Azerbaijani autochthonous Turkic population living in the Goycha Mahal of the Iravan region, forced deportation and the policy of genocide against them.

Keywords: *Geoyche Mahal, resettlement of Armenians, massacres, Ararat Republic, genocides, deportations.*

Бахтияр Ахмедов

Ведущий научный сотрудник Института истории имени А.А.Бакиханова ИАНА

**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ДЕПОРТАЦИИ И ГЕНОЦИДА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ, ПРОЖИВАВЩИХ В ГЕЧИНСКОМ РАЙОНЕ В XX веке
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются действия Российского царского правительства, а также его преемника – Советского правительства после оккупа-

ции ими Южного Кавказа, которые продолжали изменять территориальную целостность Азербайджана более жестокими методами, попирая наши национальные интересы, грубо изменяя наши исторические границы, как важную составляющую целенаправленной политики, последовательно и планомерно реализуемой в Западном Азербайджане в пользу переселенных ими сюда армян, освещаются вопросы притеснения азербайджанского автохтонного тюркского населения, проживающего в Гейчинском магал Иреванской области, проведения в отношении него насильственной депортации и политики геноцида.

Ключевые слова: *Гейчинский магал, переселение армян, массовые убийства, Араратская Республика, геноциды, депортации.*